

PAP Tibor

PhD-hallgató

PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Geopolitikai Doktori Program, Pécs

PhD student

Doctoral School of Earth Sciences of the University of Pécs

tibor.pap@gmail.com

A 'Nyugat-Balkán' kritikai geopolitikájának térszemantikai olvasata

Western Balkans – critical interpretation of the geopolitical concept in spatial semantics

ABSTRACT

The 'Western Balkans' is examined as a policy concept of social relations. The starting point in the interpretation is that this name used for the region is not really a scientific and neutral geographical name rather a name of which introduction was determined by geopolitical factors. Using the name of Western Balkans does not refer to a geographical unit but conveys a judgement: countries which have not yet reached the level of democracy and culture required by the EU. Whether using this term or rejecting it, makes a division in scientific discourse sharper than usual but illustrates well the creation of conceptual framework for thinking about the reality surrounding us. The article makes an attempt to show the different layers of this "West Balkan" seen by an external observer, describing how value structures and interest networks determine them in the beginning of the 21st century. The discursive analysis of the geopolitical context is based on the poststructuralist monograph of Predrag Svirjar, his discursive critique about "Western Balkans" but the examination here does not stop at the moral findings of value-led "critical schools". Only sensitive diagnosis is kept from the normative approach of these schools. Limits of the geopolitical and scientific battles on the westernisation of the Balkans are shown by the critique of the critical geopolitics – approaching it from spatial semantics.

Kulcsszavak: Nyugat Balkán, geopolitika, térszemantika, kritikai földrajz, térbeli fordulat

Keynotes: Western Balkans, geopolitics, spatial semantics, critical geography, spatial turn

1. Bevezetés

Ez, a Nyugat-Balkán diszkurzív felmutatását megkísérlő szöveg azokat az lehetőségeket kívánja bemutatni, amelyek mentén a Nyugat-Balkán fogalomköre kapcsán a politika, a tudomány és a média napi gyakorlatokban használatos kijelentéseit 'tudományos alapossággal' lehet ismeretelméleti síkon pozícionálni. Magát a fogalmat és annak 'kritikai leírását' már egy korábbi írásomban volt alkalmam körbejárni.¹ A tárgyerületet diskurzuskritikai eszközökkel a mostani szöveg tekinti át. Ennek fő lépései a Nyugat-Balkán jelenségkörét térszemantikai eszközökkel történő közelítése, illetve a posztstrukturalista/kritikai geopolitikai iskolák tudományfelfogásának a revíziója. A német térszemantikai iskola, azon belül is főleg Redepenning 'a kritikai geopolitika-kritikája' címszó alatt futó munkájában találni kapaszkodókat ehhez.² Ám előbb a térbeli fordulatként aposztrofált (spatial turn) tudományelméleti folyamat egy korábbi, 2001-es lépcsőfokához is szeretnék visszalépni, s Martina Löw térelméleti írásainak relationalista elképzeléseit³ is bedolgozni a Nyugat-Balkán diszkurzív jelenségkörének értelmezéséhez felhasználni kívánt elméleti alapokba: azoknak fontos eszköz-szerepet tulajdonítok a jelen elemzés viszonyrendszerében.⁴ Ez ugyan első látásra nem teljesen feszültségmentes próbálkozás, hiszen Löw elképzelései cselekvéseméleti alapokra épülnek,⁵ míg Redepenning térszemantikája – Luhmann nyomán – a kommunikációt tekinti a társadalmiság alapegységének. (Ám ez az ismeretelméleti eltérés a fenomenológiai szociológia hagyományainak tükrében egy időre zárójelbe tehető.) Mindeközben a tárgykör megközelítéséhez használat diskurzuselemzés térelméleti alapvetéseit Schroer köteteire támaszkodva⁶ gondolom át. A szöveget a Beck-Grandeszerzőpár ún. 'puha-birodalom' elképzelésével zárom.

2. A német térszociológiai irányzat Nyugat-Balkánra vonatkoztható részfejezetei

Ez az írás – bár nagymértékben kíván támaszkodni ismeret- és térelméleti alaptézisekre – nem tekinthető elméleti rendszerezésnek, így pusztán azon térszemantikai megállapítások felsorakoztatására szorítkozik, amelyek elengedhetetlennek látszanak a Nyugat-Balkán fogalomkörének egy, az eddigiektől különböző fókuszba való állításához. Egy olyan megfigyelési pont megalapozásához, amelyről a vizsgálandó struktúra elemei más – eddig elfedett, vagy kellően ki nem emelet – dimenziókat engednek láttatni a konstitúció egészét illetően. A felhasznált elméleti bázisra is csak annak tükrében reflektál, hogy annak egyes,

egymásnak ellentmondó elemeit a megfigyelés idejére összebékítse. Elméleti hozadéka arra szorítkozik, hogy az eddig legkomplexebb magyar térelméleti összefoglaló, Berger Viktor Térre szótt társadalmiság c. kötete⁷ által fel nem dolgozott, újabb keletű térszemantikai elképzeléseket is felhasznál.

A relationalista iskola elméleti alapvetéseihez azért kell visszanyúlnom, mert ezek nélkül nehezen lenne ismeretelméletileg keretbe foglalható a Nyugat-Balkán kapcsán eddig megfogalmazott diszkurzív állítások tudományos relevanciája. A löwi alapgondolat, mi szerint „ugyanazon ’helyen’ akár több tér is jelen lehet”⁸ teszi értelmezhetővé a Nyugat-Balkán kapcsán megfogalmazott állítások teljes skáláját. Egy-egy (tér)elem besorolhatósága ilyenén már nem bináris oppozíciók mentén lesz megoldható. Jelen esetben a természetföldrajz és a politikaföldrajz azon évszázados kapcsolódási mechanizmusát, melynek nyomán balkáni államokról szokás mindhárom – a politika, a sajtó és a tudomány – rendszerben beszélni, egy ránézésre tudományosan kevésbé megalapozott lehatárolási művelet írja át, s nevezi nyugat-balkáninak egy új diszkurzív tárgyaként a balkáni térségnek a hajdani KGST-hez nem tartozó posztoszocialista államait. E besorolás ellen Horvátország következetesen tiltakozik.⁹ Ez két problémát is felvet: a besorolás révén megszilárdult diszkurzív megnevezés adekvátságát és az ellene való tiltakozás megalapozottságát.

A Nyugat-Balkán helyett 2008-ban egy ideig napirenden volt egy másik kettős kategória, az Adriai-félsziget/Közép-Balkán megosztó meghatározásai – előbbi a tranzíció (:társadalmi/politikai/gazdasági átalakulás) tekintetében sikeres, utóbbi az ezen területek valamelyikén alul teljesítő (államkudarcos) országokat foglalta volna magában – az Ex-Jugoszlávia – Szlovénia + Albánia neutrálisnak gondolt „képlettel” is szemléltetni szokott formációnak a térbeli elkülönítésére.¹⁰ A megnevezés adekvátságát nem a megnevezni kívánt terület (nagy régió) természetföldrajzi elhelyezkedése teszi vitathatóvá – az idesorolt államok tényleg a Balkán nyugatinak tekinthető részein találhatóak –, hanem a besorolás temporalitása. Horvátország esetében a vízvonal az EU-tagság. Eddig a(z idő)pontig volt tekinthető a Nyugat-Balkán részének. Ez az idő alapú térbeli lehatárolás, a maga oximoron voltán túl, kiemeli a megnevezés mögött rejlő diszkurzív viszony-jellegét. A reláció pedig a cselekvő(k) intenciójának, jelesen Horvátország csatlakozási törekvésének teljesülése következtében változott meg.

A besorolás elleni tiltakozás szempontjából a szereplők diszkurzív potenciálja a mérvadó. Egyrészt Horvátország a csatlakozást megelőzően is elvetette a Nyugat-Balkán meghatározás alá történő besorolását.

El is érte, hogy az EU a Délkelet-Európa 2020 Stratégia címke alatt tartsa nyilván a térség csatlakozási törekvéseit.¹¹ Az azonban a megjelölt stratégiai cél mérföldköveinek összehasonlításakor is szembetűnő, hogy Horvátország tiltakozása nem tekinthető indokoltnak – a mutatószámai általában jobbak a térség többi államának mutatószámainál,¹² de elmaradnak a 'nem-balkáni térségek' szomszédos újdemokráciának (Szlovénia, Magyarország) mutatóitól.¹³ A fentiekből az szűrhető le, hogy ez a kívülről jövő 'kikerekítési törekvés'¹⁴ nem követi a regionális tudományok módszertani elvárásait.¹⁵ Ha azt tenné, nem lenne lehetséges egy pusztán politikai – bár korántsem elhanyagolható – 'szintlépést' (az EU tagságot) követően a csoportból való kikerülés. Ebből megállapítható, hogy a Nyugat-Balkán, mint csoportos megnevezés, nem tekinthető egzaktnak (pl. gazdasági alapú) térelhatárolás eredményének.

A maga módján ez is kísérlet a regionalizálásra. Ám, amíg a társadalom- és gazdaságföldrajz (így maga az ezek és még néhány társtudomány határmezsgyéjén kialakult regionális tudomány is) az állam alatti területeket tekinti vizsgálati egységeknek, s az azok közötti egyenlőtlenségi viszonyokat tematizálja, addig a társadalomelmélet a regionalizálás fogalmát amolyan a földrajzból kölcsönzött metaforaként használja. A tér esetükben a társadalmiság médiuma, amelyen megjelennek a különbségek lenyomatai.

Löw Giddens elméletéből emeli át a saját térszociológiájába a regionalizálás¹⁶ fogalmát.¹⁷ Az egyes társadalmi cselekvők, illetve azok csoportjai el tudnak különíteni bizonyos zónákat, azok jellegzetességei alapján. Bár az eredeti elmélet a szociológia mikro szintjén kerül kifejtésre a térszociológia szakkönyveiben, maga az elkülönítés folyamata makroszinten is érvényesnek látszik: azaz a regionalizálás, mint térmetafora a geopolitikai ki/elkülönítés tekintetében is érvényesülő folyamat. A hangsúly itt a kategória határainak szubjektív megvonásán van: nem kell feltétlenül a 'tények szintjén' különbözni ahhoz, hogy a kategória megalkotója különbözőként kezelhesen/érezkelhessen bizonyos jelenségegyütteseket. Mert az elkülönülés láthatóvá tételéhez a megkülönböztetés 'térben történő ábrázolása' az ideális. Mivel a relationalista térszemlélet nem abszolút (konténerként tételezett) terekkel operál, így lehetséges, hogy ott, ahol egy adott megfigyelési/megkülönböztetési pozícióból markáns eltérést jelölnek, más nézőpontból ugyanott nem vagy nem úgy/olyan mértékben jön létre különbség.

A löwi relationalizmus egyik leginkább vitatott eleme az atmoszféraelmélet. Ez a különböző társadalmi csoportok által gyakorolt térhasználati formáknak a struktúrák és az elrendeződések révén kialakított eltéréseit teszi érzékelhetővé, minek során az affektív elemek a meghatározók – pl. munkásnegyed/elit körzet. Az atmoszféra érzékelése nyitott cselek-

vóket feltételez, s mivel ezen effektus célzottan is elősegíthető, teret ad (hogy megint egy adekvát nyelvi szerkezettel éljek) a manipulációnak.¹⁸

Erre a 'nyitottságra' reflektálunk, amikor a 'balkáni' jelzővel írjuk le – kognitív alátámasztás nélkül – a térség viszonyait, s beszélünk balkáni kultúráról és/vagy politikáról. Ekkor magunk is részesei leszünk egy spontán regionalizálási folyamatnak. Az is szimptomatikus, mikor a térség politikai elitjei a közterek alakítása révén az általunk lekezelően balkáninak titulált kulturális jegyeket felerősítve próbálnak meg 'atmoszférát teremtve' irányt szabni a saját (vélt/valós) identitásuk szimbolikus térben történő megjelenésének.¹⁹

A térséggel foglalkozó szakértők szinte egybehangzóan vallják, hogy a Nyugat-Balkán, mint nagyrégió, nem rendelkezik egységesnek tekinthető identitással, az egyes országok együttműködését is számos belső turbulencia nehezíti, melyek kiküszöbölésének hiányában még a bilaterális együttműködések is kérdésesek.²⁰ Ugyanakkor az euroatlanti célok melletti elkötelezettség – ami az egész diskurzus alaptézise – segíti a regionális azonosságok feltárását, a célok mielőbbi elérése érdekében történő közeledést.²¹ Ez a balkáni viszonyokkal foglalkozó északi/nyugati szemlélők megelőlegezett konklúziója/elvárása.

3. Schroer meglátásai a geoszociológiától a határok kérdésén át a terek diszkurzív elemzéséig

A Markus Schroer által képviselt térszociológiai iskolát kiegyezésre törekvően szokás jellemzik, mert gesztusokat tesz a térszemlélet abszolutista képviselői felé: hangsúlyozza a fizikai tér hatását a térszociológiai folyamatokra. Ugyanakkor: „Schroer szerint nem maguk a fizikai térstruktúrák determinálják a viselkedést, hanem az emberek terekkel kapcsolatos értelem- és értéktulajdonításai.”²² Közben látszani engedni a politikai alapon artikulálódó térkonfliktusokat is, így nagyobb potenciált kínál a mezo- és makroszintű elemzéseknek miközben sajátos célként az ún. geoszociológia kidolgozását jelöli meg.²³ Ezt az antropocén földtörténeti korszak (illetve annak szaktudományos konceptualizálása) teszi indokolttá,²⁴ ahol az ember által alakított földi természet immár elmosza a különbséget a természet- és társadalomtudományok oppozíciója között.

Számomra azonban Schroer hatalomelméleti vonzatú, a diszkurzív (tér)elemzési technikáról szóló koncepciója bír nagyobb felhasználási potenciállal. Arra is fel szeretném hívni a figyelmet, hogy Schroer már korábbi munkájában – a löwi térszociológia 2001-es felvázolását követő, *Räume, Orte, Grenzen* (Terek, helyek, határok) c. kötetében – is kitér a határ kérdéskörére.²⁵

Kiemeli, hogy a globalizáció hatalmi diskurzusai a tartály-szemléletű térelméletek mentén szerveződnek, hiszen a gazdaság fő csomópontjai már nem uralhatók az egyes nemzetállamok teljeskörű szuverenitása révén. Azokhoz ma új térszemléleti formák és határ megvonási stratégiák kötődnek.²⁶ A globalizáció általi térszertést hirdetőkkel szemben az új tér és határszerveződési elvek felderítését szorgalmazza. A 21. századi egyenlőtlenlégek ilyen, többrétű térszerkezetben konstituálódnak, melynek egyik oldalán a magvárosok közötti közvetlen kapcsolatok sűrűsödése figyelhető meg, miközben a folyamat másik oldalán (a konténer szemlélet ugyanazon helyén) új elkülönülési/leszakadási tendenciák figyelhetők meg. A globalizáció mellett felhívja a figyelmet a rá adott válaszként értelmezhető „agresszív lokalizáció” jelenségére.²⁷ A Föld államtereit korábban teljesen kitöltő szegmentáció jogosságát megkérdőjelező szecesszionista törekvéseket a 19–20. századi nemzetállam által uralt és uralható tér hatalmi diskurzusát lassan felváltó új struktúrák működése következtében kialakult bizonytalanságokra adott válaszként értékeli.²⁸ Amíg a társadalmi változásokkal kapcsolatos ismeretek az állam szintjén történő szegmentáció két módját, a forradalmat és a háborút, ismerik (el), addig az olyan atipikus megoldásokat, mint pl. Csehszlovákia békés szétválása, azok kivételes (kölesönönösségen alapuló) lefolyása miatt nem tekinti a geopolitikai diskurzus irányadónak. Ez azt is jelenti, hogy az ezzel szemben megfogalmazódó követeléseket a jelen geohatalmi diskurzus megalapozatlanként bélyegzi meg.

Mielőtt rátérnénk a Nyugat-Balkán regionalizálást célzó geohatalmi diskurzus viszonyrendszerének taglalására, nem árt elidőznünk Schroernek a posztstrukturalista térfelfogásokkal és az azokra épülő diszkurzív térellemzéssel kapcsolatos elképzeléseinél. A 2006-os összefoglalójában csak Bourdieu-vel foglalkozik,²⁹ de a 2019-ben megjelent kötetben már külön fejezetet szentel a posztstrukturalistáknak.³⁰ Bourdieu mellett már Foucault és a Deleuze/Guattari kettős is önálló alfejezetet kapnak. Schroer nézőpontja itt elmozdul az áttételesebb, a térré szövődő hatalom rejtettebb dimenziói felé.

„Foucault fejtegetéseit azért tartom beemelhetőnek a szociológiai térelméletek tárgyalásába, mert nagyon is szociológiai szellemiségűek, nagy hatást gyakoroltak a szociológiára, s gyakran hivatkoznak rájuk szociológusok. Foucault művei ezek miatt a szociológiai diskurzus és kánon részét képezik.” – írja Berger.³¹

Itt most annak van jelentősége, hogy a térszociológia jövőjét kijelölni kívánó Schroer és a társadalomelméletek eddigi térkonceptióit számba vevő Berger nagyjából azonos időben jut ugyanarra a következtetésre Foucault munkásságát illetően.

A diskurzuselemzés alapvető tétele, hogy a tudás és a hatalom egymást feltételezik. Az általuk generált viszonyok diszkurzív módon épülnek fel: értelmezik és alakítják egymást. Nem csupán a nyelvi és írásos megnyilatkozásokat kell elemzés alá vonni, hanem a relációt alakító összes praktikát (: eljárást) amely a dolog elrendeződésre hatással van.³² Foucault három konstitúciós elemét nevezi meg a diskurzusnak, ezek a kommentár, a szerző és a diszciplína (:tárgyterület).

Az első – a kommentár – a normál diszkurzív gyakorlaton belül létező minden megnyilatkozás. Esetünkben a Nyugat-Balkán fogalmának felmerülése óta – Đukanović ezt 1998-ra teszi³³ – a fogalomkörrel kapcsolatos összes „kijelentés”.

A második – a szerző – nem feltétlenül része minden diskurzusnak. Róla a következőt mondja: „a szerzőről, mint a diskurzus csoportosításának elvéről, mint a diskurzus jelentéseinek eredetéről és egységéről, koherenciájának központjáról [van szó]. Ez az elv nem mindenütt hat és nem is állandóan. Nagyön sok olyan diskurzus van körülöttünk, amelyek nem feltételezett szerzőiknek köszönhetik értelmüket, hatékonyságukat: azonnal feledésbe merülő hétköznapi szavak, nyilatkozatok vagy szerződések, amelyeknek aláíróra van szükségük, nem szerzőre, névtelenségbe merülő műszaki leírások stb.”³⁴

A harmadik – a diszciplína – az a kötőelem, amely biztosítja az egyes alkotórészek egymáshoz tartozását és elrendeződésének elvét. Az eredeti meghatározás szerint: „egy diszciplínát tárgyak tartománya, módszerek csoportja, igaznak tekintett kijelentések korpusza, szabályok, definíciók, technikák és eszközök összessége határoz meg: mindez egyfajta névtelen rendszert alkot, amely annak rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja, anélkül hogy a rendszer értelme vagy érvényessége feltalálójá nevéhez fűződne.”³⁵

A diskurzuselemzés az utóbbi években módszertani szakággá nőtte ki magát a társadalomtudományok egyes ágazataiban, ám egy olyan, nagy mennyiségű megnyilatkozásból összeálló, hat állam három alrendszerének minden vonatkozó megnyilatkozásait magánban foglaló diskurzus, mint a Nyugat-Balkán, a maga teljes terjedelmében nem, vagy csak a várható eredményeket nem ellensúlyozó erőforrásfelhasználás mellett, tehető meg empirikus kutatás tárgyává. Ez Predrag Svilarnak sem sikerült, aki A Nyugat-Balkán médiakonstrukciója c. kötetben a könyv terjedelmének csak negyedében szentel figyelmet a vizsgálat alá vont diskurzust alakító kommentárok számszerű feltérképezésének.³⁶ Vállalkozásának nem ez a leginkább vitatható vonatkozása.

4. Posztstrukturalista hatalomelemzések: moralizálás és/vagy komplexitásredukció?

A posztstrukturalista hatalomelemzések kapcsán elmondható, hogy – bár szinte mindegyik erőteljesen támaszkodik a diskurzust megalapozó szerző, Michel Foucault elméleti munkáira – csak kis százalékban képesek megközelíteni az alapító atya szövegeinek komplexitását. Típushibaként inkább a baloldali moralizálás vádját szokás felróni nekik. Jómagam ez utóbbit nem vádként, hanem diszkurzív ismertetőjegynek vélem. Kiss Balázs Foucault értelmezéséből az derül ki, hogy koncepciója úgy határozza meg a tudás és a hatalom diszkurzív szerkezetét, mint egy, az ellenállást lehetővé tevő, a viszonyrendszerben megnyilatkozó számára cselekvési teret hagyó társadalmi kontextust.³⁷

Ez a viszonyrendszer eleve teret enged a kritikának. (Ami Foucault egyik kulcsterminusa: a diskurzus egészének működési módját hivatott vizsgálat alá vonni, szemben a kommentárral, amely diskurzus egészének megkérdőjelezése nélkül fogalmaz meg állításokat. – Foucault, 2000). A 'diszkurzív leleplezések', mint a hatalom rejtett működésének felmutatásai, be vannak kalkulálva a viszony működésébe. Azt nem veszélyeztetik. Veszélyt egy hasonló potenciállal rendelkező másik diszkurzív rend jelenthet. Ilyen volt geopolitikai történeti távlatából szemlélve a Szovjetunió és szövetségi rendszere által megtestesített szocializmus diskurzusa (ahol a rendelkezésre álló a tudás és hatalom nem nélkülözte az uralom képességét). És ilyen lehet a jelen világrendbe teljesen betagozódni soha nem akaró, a saját különállását megóvni képes Kína – ami egyelőre fekete doboz.

A kritika része a diskurzusnak. Amikor Svilar, leleplezési szándékkal, felmutatja a Nyugat-Kelet viszonylat aszimmetriáit, akkor azt a nyugati diskurzus eszközeivel, a tudás és a hatalom nyugati összefonódásának rendszerén belül teszi. A célja ezen az egyensúlytalanságon alapuló viszonyoknak a leleplezése, de az eredménye soha nem a viszony negligálása. Ahhoz a kritika nem rendelkezik megfelelő 'képességgel'. Azzal csak a hatalom és a tudás megfelelő elrendeződése rendelkezhet. Ám a leleplezés sem feltétlenül hiábavaló. Esély van a morális kényszer hatására történő elmozdulásra. Ezek az ún. elismerés-diskurzusok, amelyek révén az aszimmetria, az elnyomás foka csökkenthető. De a diskurzus alapvető meghatározottságai nem változnak meg.

A kritika két archetípusát mutatkozik a Nyugat-Balkán kérdésköre kapcsán. Az egyik a Svilar által képviselt univerzális – a viszonyok jellegének általános megváltozását kitűző – a társadalomelméletben normatívnak is nevezett kritikai iskola. A másik a partikuláris fellépés, amit

a viszony alávetett részén fogalmaznak meg, s e helyzet javítása érdekében támaszt 'követelést'. (Ilyenek Ljubiša Despotović „szerb geopolitikai érdek'-ként megfogalmazást nyert álláspontja.)³⁸ Az első a geopolitika területén önálló diszciplínává szerveződött 'kritikai geopolitika' néven. Nem a teljes diskurzust kívánja ismeretelméleti igényvel kritika alá vonni, hanem annak az elnyomó elemeit mutatja fel. Ebből kifolyólag nem érdeklődik a hatalomnak az alávetettek által jogosként tételezett elemei iránt. Számára a tér a hatalom instrumentuma. Általa válik láthatóvá az aszimmetria, az elnyomás. Követőinek célja a leleplezés. Svilar is azt tűzte ki célul, hogy a Nyugat és a Kelet közötti évszázados viszony új elrendeződéséből fakadó régi méltánytalanságok kontinuitására mutasson rá. Az orientalizmus aktuálisan érvényesülő balkáni változatát, annak a hatalompolitikai mechanizmusnak (:euroatlantizmus) a működési módját dolgozza fel, amelynek a 'nyugat-balkániság' csak egy újabb regionális programja. E 'programnak' az a funkciója, hogy az alávetettség helyzetet diszkurzív módon nyomatékosítsa: Egyrészt a megnevezés által. Másrészt a mozgó kategóriák segítségével. Utóbbi a felügyelet alá vontak számára biztosítja a ki- és beléptetést. Nemcsak az EU-ba vagy a NATO-ba, ami az egyes államok deklarált célja, hanem magába a Nyugat-Balkán regionalizált kategóriájába. Ezzel visszacsatolási indikátort hoztak létre az aktuális, saját képességeiknek tudatában lévő geostratégiai szereplők a helyi partnereik számára. Az ugyanis minősít. Azt jelenti, hogy az aspiráns még nem eléggé felkészült a kitzűött szervezetekhez való csatlakozásra. A nyugati értékek interiorizálását illetően nem teljesít elég jól. Lemaradása van. Össze kell szednie magát, ha mielőbb ki akar kerülni e címke alól.

A rendszerelvű társadalomelmélet komplexitásredukciónak nevezi azokat az eljárásokat, amelyek egy bonyolult helyzetből bizonyos elvonatkoztatásokkal egyszerűbb szituációkat állítanak elő. Ez a besorolás is értelmezhető ilyenként. Ám ahhoz, hogy e komplex helyzetet ismeretelméletileg is fel lehessen mérni, paradigmaváltásra volt szükség a geopolitika diskurzuson belül.

5. Redepening térszemantikai fordulata

A szociológiai megközelítésű térelméleti munkák mellett, azokkal egyidőben született meg Marc Redepening Wozu Raum? (Mivégre a tér?) c. kötete.³⁹ Ez a könyv az irányt és a szintet illetően is különbözik az eddig tárgyalt munkáktól: egyrészt a szerző az ellenkező irányból, a társadalomföldrajz felől érkezett, továbbá makroszinten fogalmazza meg elképzeléseit. Az alcím szerint⁴⁰ ezek három forrásból erednek, a rend-

szerelméletből, a kritikai geopolitikából és a térszemantikából. Nem tesz mást, mint a térelméleteket rendszerelméleti alapokra helyezve kritizálja a kritikai geopolitika téziseit. A vállalkozás heroikus voltát azonban nem az alcímében szereplő középső tag, hanem annak első eleme kapcsán tett vállalás jelenti. Redepenning nem kevesebbet vetít előre, minthogy a luhmanni rendszerelmélet ismeretelméleti meglátásait fogja alkalmazni a társadalomföldrajz geopolitikai részdiszciplínájára.⁴¹ Mindezt úgy oldja meg, hogy a rendszerelmélet holisztikus szerkezeti elemeit előbb egy, a műveleti konstruktivizmus teljes ismeretelméleti fegyverzetét felvonultató fejezetben vezeti elő. A kötet fele a luhmanni alapvetések társadalomföldrajzi beágyazásával foglalkozik. Negyede a kritikai geopolitika kritikája. A maradék pedig a térszemantika kereteinek megfogalmazása.

A kommunikációelméletre váltó cselekvéselmélet egységesíti a diszkurzus elemeit (a cselekedetek értelmezhetők kommunikációként, a diszkurzus írásos és szóbeliségre alapuló elemei sem csak a cselekvés derivátumainak). A hatalmi konstellációk a leleplezés posztstrukturalista aktusai által nem szűnnek meg működni. A hatalom elnyomó és integratív aspektusai egymást kiegészítve árnyalják az összképet: jobban kirajzolódnak a cselekvés kis terei (ennek ára van: le kell mondani az értelmező azon kitüntetett státusáról, amely a jövőbe vetített megoldás szerzőjeként kitüntetett szereppel kecsegtetett). A hagyományos – elméleti felhangoktól mentes – térfogalmak a megkülönböztetés aktusai révén nyernek új dimenziót. Ezek rendszerbe foglalása a Schroer által még tér nélküliként leírt luhmannita látásmód térértelmezéseinek is lendületet adott. A megfigyelés és a megkülönböztetés alapegységei így a spontán térfogalmak rendszerezését is megoldhatóvá tették. A kritika geopolitika és a térszemantika szintjeinek párhuzamba állításával egy szigorúbb tudományos-ság lehetősége körvonalazódott, ahol a Foucault által megfogalmazott, inkább csak átvitt értelemben használt térdimenziókból jól strukturált koncepció szerveződött – mindkét szemlélet holisztikus, hasonló komplexitású ismeretelméleti bázisra épül, így eleve nem voltak összeegyeztethetlenségnek.

6. A Nyugat-Balkán-paradigma, mint a kifordított orientalizmus megtestesülése

Svilar elemzési eszköztárának a vakfoltjára estek a legérdekesebb elemek a Nyugat és a Kelet jelenlegi konstellációjában. (Said *Orientalizmus* c. kötetében szereplőkhöz viszonyítva lehet ezt érzékelni.⁴² Ám szerintem nem a Svilar által keresett strukturális megfelelések, hanem az elté-

rések az érdekesek.) Abból indulok ki, hogy a geostratégiai főszereplő, az USA, a saját délkelet-európai céljainak durva vonalakkal történő felvázolását követően, kiszervezte a Nyugat-Kelet viszonyok térséget illető mindennapi felügyeletét. Kihívóinak (Kína, India) és a globális játékosként már nem tündöklő, de a térségben még képességekkel bíró Oroszország jelenlétének a legkisebb mértékre történő leszorítását tűzte ki célul. A tender nyertese a globális geostratégiai játékosnak szintén nem tekinthető, kihívásokkal küszködő Európai Unió lett. Az EU sajátos működési jegyeket mutat. Maga sem tekinthető egységes akaratot megjelenítő hatalomnak – ezt kialakulatlan szervezeti formája sem teszi lehetővé. Inkább olyan ’kisbirodalmi’ szereplő, amely – túl a belső aszimmetriáján, amely az őt alkotó egyes tagállamok között megfigyelhető – fordított szerepet lát el a korábbi Nyugat-mintákhoz képest: „Teljes szuverenitással csak a birodalmi központ rendelkezett [...]. Az Európai Birodalomban, amely szuverén államokból jött létre, éppen fordított logika érvényesül. A formális szuverenitásról leginkább azok az államok mondanak le, amelyek az uralmi zóna magját képezik.”⁴³

A Beck-Grande teoréma mentén, az ún. ’puha birodalom’ koncepcióját követve, a peremállamok és a Nyugat viszonyának vonatkozásai is átgondolandók (pl. a szuverenitás). Beckék szerint az Európai Unió nem homogén és nem hegemon birodalom. A birodalmiság szempontjából a hegemonia hiánya, a vizsgált államok szempontjából pedig a homogén jelleg térben és időben való kitolódása (ki és mikor csatlakozhat?, mely funkciók ellátás és mikortól minősül közösnek?) szorul folyamatosan értelmezésre. A Nyugat-Balkán államihoz való viszonyulás egyértelművé tette, hogy a csatlakozás ígérete inkább a 20. századi feltartóztatási doktrína új, 21. századi intézményesülésének tekinthető, semmit egy, egységes gazdasági és politikai tér kialakítását célozza, s legfeljebb a kisebbik rossz perspektíváját kínálja. A Nyugat-Balkán szakértőinek körében elterjedt egy ’török forgatókönyv’ néven ismerté vált modell, amit szokás ’közeledés csatlakozás nélkül’ címkével is jelölni. A már csatlakozott államok estében ez az előbbi fonákjaként rajzolódik ki: csatlakozásról lehet beszélni mérsékelt közeledés mellett. Az EU megfelelő szintű cselekvőképességének akadályát Beckék azonban nem a homogenizálódás hiányában látják, ahogy azt a birodalmi Európa híve, hanem az EU önképének hiányosságaira vezetik vissza. Beck és Grande ezen élethazugságoknak nevezett koncepciók miatt marasztalja el az EU ’irányzatos’ képviselőit. Négyet írnak le: a nemzeti, a neoliberális, a technokrata, és az eurocentrikus tévképzetet.⁴⁴

Beckék teorémájának megjelenése óta felerősödtek a különbségek az egykori hegemon Nyugat hajdani jellemzői és mostani, előbb a kisbiro-

dalmiság címkéjével illetett, kisbetűs nyugat státusa és képességei között. Manapság az áramlások fő iránya is megfordult. A periféria államai és lakosai törekednek a kisbetűs nyugat felé, hogy ott/onnán részesüljenek az évszázadok során felhalmozott javak (a tudás és hatalom materializálódott 'dolgai'-nak) maradékaiból. A jelen konstelláció egyrészt már katonailag sem teszi lehetővé új területek erőszakos bevonását (az most a tudás és hatalom gazdasági érdekékké összeálló konstitúciói mentén történik), másrészt a tudás jelenlegi jellemzői mentén egy ilyen, nyíltan erőszakos próbálkozást sem lehetne legitimálni, ám arra még van elég erő, hogy megrendült dominanciát bevetve időben kitolódjon a végjáték eljövetele. Ezt szolgálják az alávetettség aktuális diszkurzív formái: az államok szintjén regionalizált egyenlőtlenségek (Dél-Európa, V4, Baltikum, Nyugat-Balkán, Kaukázus) tartósítását jelentő egységesülés/csatlakozás diskurzusai mentén artikulálódott belső (már tag) és külső a 'csatlakozni kívánás' látszatának fenntartásában érdekeltté tett (külső) szereplők dilemmái. Mert benn egyelőre jobb, mint kinn. Közelebb jobb, mint távolabb. A földrajzi tér kategóriái (távolság, irány) újra értéktelítetté válnak, de ezek az értékek már nem azonosak a 19. és a 20. század Nyugat-Kelet viszonyait formáló értékekkel. Ahogy az adott diskurzus archeológiája révén lehetséges cselekvés koordinátái, az ahhoz szükséges tudás és hatalom formája és mértéke sem egyértelmű, ám aki előbb jön rá/modellezi le, komoly előnyt kovácsolhat/hátrányt dolgozhat le általa.

7. Összegzés

A fenti szöveg a térbeli fordulat 21. századi térszociológiai egységeit végig járva keresett új elméleti alapokat a Nyugat-Balkán fogalomkörének diszkurzív értelmezéséhez. Ezeket felmutatva próbált meg hozzájárulni a geopolitika eszköztárának térszemantikai megújításához. Arra is fel próbálta hívni a figyelmet, hogy a hagyományos közelítések mellett milyen új aspektusok válnak érzékelhetővé ezen eszközök alkalmazása mentén. Mert nem csak új nevet kapott a Balkán egy sajátos szelete, hanem a Nyugat-Kelet konstellációban is lényegi átrendeződések következtek be az elmúlt egy-két évtized során. Az itt felvetett módszertani egységek használatával lehetővé válik a diskurzus belső logikája által kijelölt, térben és időben egyaránt korlátokkal rendelkező jelenség-halmaz új megközelítése.

JEGYZETEK/NOTES

1. Pap Tibor: A Nyugat-Balkán, mint társadalmi konstrukció = Mediterrán Világ, m. e.
2. Marc Redepenning (2006): Wozu Raum? Systemtheorie, critical geopolitics und raumbezogene Semantiken. Lipcse, Németország: Leibniz-Institut für Länderkunde.
3. Martina Löw (2009): Raumsoziologie. Berlin, Suhrkamp, p. 309.
4. L.: Martina Löw (2018): Vom Raum aus die Stadt denken – Grundlagen einer raumtheoretischen Stadtsoziologie. Bielefeld, Transcript, p. 196.
5. V. ö.: Berger Viktor (2018): Térrészött társadalmiság – A tér kategóriája a szociológiaelméletekben. Budapest, L’Harmattan, pp. 209–210.
6. Markus Schroer (2006): Räume, Orte, Grenzen – Auf dem Weg zu einer Soziologie des Raums, Berlin, Suhrkamp, p. 334., illetve uó: Räume der Gesellschaft – Soziologische Studien. Wiesbaden, Springer, 2019., p. 269.
7. Berger (2018): i. m.
8. Berger (2018): p. 212.
9. V. ö.: Dragan Đukanović (2016): Balkan na posthladnoratovskom raskršću (1989–2016). Belgrád, Szerbia: Službeni glasnik. pp. 23–24.
10. Đukanović (2016): p. 27.
11. Lőrinczné Bencze Edit (2015): Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Budapest, Aposztróf, p. 412.
12. Lőrinczné (2015): p. 172.
13. Lőrinczné (2015): p. 173.; illetve: Rác Szilárd (2017): Gazdaság és városhierarchia Délkelet-Európában. = Szónokyné Ancsin G. (szerk.) (2017): Magyarok a Kárpát-medencében 2.: Tudományos Nemzetközi Konferencia, Szeged, Magyarország: Egyesület Közép-Európa Kutatására, pp. 307–309.
14. 'Kikerekítés' alatt a magyar történettudomány a saját terület iránti politikai igény bejelentését érti, jelesen a szerbség azon „évszázados” törekvését, hogy egy általa, önrendelkezési joggal felruházott területre tegyen szert.
15. V. ö.: Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók – A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 23–26.
16. Az eltérő jelentéstartalom okán célszerű megkülönböztetni azt a regionalizáció fogalmától, így az alakilag megegyező Regionalisierung szakszót itt regionalizálásnak fordítom, hogy látszon annak aktorra utaló jellege.
17. Löw (2018): p. 39.
18. V. ö.: Berger (2018): p. 210.
19. Goran Pišev (2011): Balkanizam i osmansko kulturno nasleđe u savremenjoj Srbiji: između negacije i autoegzotizacije. = Žikić, Bojan (szerk.): Kulturno identitet kao nematerijalno kulturno nasleđe. Belgrád, Szerbia: Srpski genealoški centar, pp. 73–92.
20. Đukanović (2016): p. 174.
21. Lőrinczné Bencze Edit (2018): Délkelet-Európa 2020 Stratégia = Reményi Péter–Vers Ramóna (szerk.) X. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Az iszlám és Közép-Európa. Geopolitika és migráció. Pécs, Magyarország:

- Magyar Földrajzi Társaság, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi és Földtudományi Intézete, p. 108.
22. Berger (2018): p. 218.
 23. Markus Schroer (2019): *Räume der Gesellschaft – Soziologische Studien*. Wiesbaden, Springer. pp. 114–117.
 24. A korszakhatár megjelölése kapcsán még tart a vita, de a korszak maga megfellebbezhetetlennek látszik: v. ö.: Bevezetik az ember korát a földtörténeti időskálára. = https://mta.hu/tudomany_hirei/bevezetik-az-ember-korat-a-foldtorteneti-idoskalara-1068061.d. 2019. 04. 18.
 25. Schroer (2006).
 26. Schroer (2006): p. 207.
 27. Schroer (2006): pp. 2016–217.
 28. Schroer (2006): p. 215.
 29. Schroer (2006): pp. 82–106.
 30. Schroer (2019): pp. 27–41.
 31. Berger (2018): p. 18.
 32. V. ö.: Schroer (2019): p. 56.
 33. Đukanović (2016): p. 24.
 34. Michel Foucault (1991): A diskurzus rendje. = *Holmi* - 3. évf. 7. sz. p. 874.
 35. Foucault (1991): p. 875.
 36. Predrag Svirar (2011): *Medijska konstrukcija Zapadnog balkana*. Újvidék, Szerbia: Mediterran Publishing.
 37. Kiss Balázs (1994): Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, 3. 1. sz. 43–68.: <http://www.poltudszemle.hu/pdf/1994/199>
 38. Ljubiša Despotović (2012): *Srpska geopolitička paradigma – Prilozi za zasnivanje primenjene geopolitike*. Karlóca, Kajros, p. 250.
 39. Redepenning (2006).
 40. A kötet alcíme: *Systemtheorie, critical geopolitics und raumbezogene Semantiken*, azaz – szó szerinti fordításban: Rendszerelmélet, kritikai geográfia és térrel kapcsolatos szemantikák, ahol én az utolsó tag esetében szerencsésebbnek vélem a térszemantikák kifejezést, így az általam javasolt alcím: *Rendszerelmélet, kritikai geopolitika és térszemantika* lenne. Ezzel ugyan elvész a szövegrész azon utalás-jellege, amely révén az a térelméleti munkák sorában kíván illeszkedni, de egyszerűbben értelmezhető a jelentés. Az angolszász gyökerű geopolitikai iskola különállására utalhat az eredeti angol megnevezés dőltbetűs szerepeltetése, aminek a fordításban való érzékeltségéről most nemes egyszerűséggel lemondok.
 41. Itt szeretném megjegyezni, hogy Luhmann életműve nagyjából 60 kötet, s ezek közül egy-egy átfogó ismeretelméleti álláspont kialakításánál csak nagyon kevés hagyható figyelmen kívül.
 42. Edward W. Said (2000): *Orientalizmus*. Budapest, Európa, p. 668.
 43. Ulrich Beck–Edgard Grande (2007): *A kozmopolita Európa*. Belvedere, Szeged, p. 99.
 44. Beck–Grande (2007): pp. 35–42.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Beck–Grande (2007): A kozmopolita Európa. Belvedere, Szeged, p. 414.
- Berneke (2016): 21. századi geopolitikai stratégiák. = HUG I/1. pp. 56–77.
- Berger Viktor (2018): Térrészótt társadalmiság – A tér kategóriája a szociológiai elméletekben. Budapest, L’Harmattan, p. 274.
- Cvijić, J. (2009): A Balkán-félsziget és a délszláv országok: Az emberföldrajz alapjai. Újvidék/Szabadka, Szerbia: Kiss Lajos Néprajzi Társaság/Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. p. 530.
- Despotović, Ljubiša (2012): Srpska geopolitička paradigma – Prilozi za zasnivanje primenjene geopolitike. Karlóca, Kajros, p. 250.
- Despotović, Ljubiša (2017): Globalizacija i geopolitika identiteta. Karlóca, Kajros, p. 238.
- Do Mar Castro Varela, Mari–Dhawan, Nikita–Randeria, Shalini (2009): Postkoloniale Theorie. = Günzel, Stephan (szerk.): Raumwissenschaften. Berlin, Suhrkamp, pp. 308–323.
- Đukanović, D. (2016): Balkan na posthladnoratovskom raskršću (1989–2016). Belgrád, Szerbia: Službeni glasnik. p. 207.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. = Holmi – 3. évf. 7. sz. (1991. július).
- Foucault, Michel (2000): A szavak és a dolgok. Budapest, Osiris, p. 432.
- Foucault, Michel (2015): Mi a hatalom. = Magyar irodalmi Lap <http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/michel-foucault-mi-hatalom-eloadasok-collcge-de-france-ban-reszlet-0> l. d. 2018. 04.1 8.
- Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók – A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 350.
- Kiss Balázs (1994): Michel Foucault hatalomfelfogásáról. Politikatudományi Szemle, 3. 1. sz. 43–68.: http://www.poltudszemle.hu/pdf/1994/1994_1_kissb.pdf, l. d. 2018. 04. 19.
- Löw, Martina (2001): Raumsoziologie. Berlin, Suhrkamp, p. 309.
- Löw, Martina (2018): Vom Raum aus die Stadt denken – Grundlagen einer raumtheoretischen Stadtsoziologie. Bielefeld, Transcript, p. 196.
- Löw, Martina–Steets, Silke–Stoetzer, Sergej (2008): Einführung in die Stadt- und Raumsoziologie. Opladen, Barbara Budrich, p. 215.
- Lőrinczné Bencze Edit (2015): Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Budapest, Aposztróf, p. 412.
- Lőrinczné Bencze Edit (2018): Délkelet-Európa 2020 Stratégia = Reményi Péter–Vers Ramóna (szerk.) X. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Az iszlám és Közép-Európa. Geopolitika és migráció. Pécs, Magyarország: Magyar Földrajzi Társaság, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi és Földtudományi Intézete (2018) pp. 99–108.
- Pap Tibor (2018): A Nyugat-Balkán államai az (új) birodalmi lehetőségek és a nemzetállami kényszerek között. = Juhász Krisztina (szerk.): Az első huszonöt év. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, pp. 123–132.

- Pap Tibor (2019): A Nyugat-Balkán, mint társadalmi konstrukció = Mediterrán Világ, m. e.
- Pišev, Goran (2011): Balkanizam i osmansko kulturno nasleđe u savremenoj Srbiji: između negacije i autoegzotizacije. = Žikić, Bojan (szerk.): Kulturno identitet kao nematerijalno kulturno nasleđe. Belgrád, Szerbia: Srpski genealoški centar, pp. 73–92. <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/374e7ed37e53459cbb87f783ff06a636.pdf>; letöltve: 2018. január 09.
- Rác Szilárd (2017): Gazdaság és városhierarchia Délkelet-Európában. = Szónokyné Ancsin G (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 2.: Tudományos Nemzetközi Konferencia, Szeged, Magyarország: Egyesület Közép-Európa Kutatására. pp. 16., 297–312., 532.
- Redepenning, M. (2006). Wozu Raum? Systemtheorie, critical geopolitics und raumbezogene Semantiken. Lipcse, Németország: Leibniz-Institut für Länderkunde.
- Said, Edward W. (2000): Orientalizmus. Budapest, Európa, p. 668.
- Schroer, Markus (2006): Räume, Orte, Grenzen – Auf dem Weg zu einer Soziologie des Raums, Berlin, Suhrkamp, p. 334.
- Schroer, Markus (2019): Räume der Gesellschaft – Soziologische Studien. Wiesbaden, Springer, p. 269.
- Streeck, Wolfgang (2018): A kapitalizmus vége. Budapest, Holnap, p. 384.
- Svilar, Predrag (2011): Medijska konstrukcija Zapadnog balkana. Újvidék, Szerbia: Mediterran Publishing.
- Szilágyi István (2018): Geopolitika. Budapest, PAIGEO, p. 376.